

De netwerkmetafoor

Opmerkingen bij de informatiesamenleving volgens Castells

Peter J.M. Nas en Antonia J. Houweling

1 Inleiding

De studie van Castells over de netwerksamenleving kan zonder enige twijfel als een meesterwerk worden beschouwd. Het is een moderne 'dinosaurius' in de ontwikkelingssociologie van het eind van de twintigste eeuw. Onder de algemene titel *The information age: Economy, society and culture* bestrijkt deze trilogie respectievelijk *The rise of the network society*, *The power of identity*, en *End of millennium* (gepubliceerd door Blackwell 1996-1998). Castells beschrijft en analyseert de fundamentele sociale transformatie naar een informatiesamenleving die op dit moment plaatsvindt. Het belangrijkste begrip dat hierbij wordt gehanteerd is 'netwerk'. Dit concept functioneert als het skelet van de dinosaurius. Het biedt zeker veel steun, maar het blijft de vraag of dit begrip het dier in volle actie voldoende staande kan houden.

De basishypothese van Castells is dat met de ontwikkeling van de digitale technologie en communicatie in de industriële samenleving nieuwe vormen van samenwerking zijn ontstaan. Deze leiden tot een volledige transformatie van de maatschappij door de penetratie van de netwerkorganisatie in alle domeinen van de samenleving, zoals productie, consumptie, verwantschap, staat, politiek en zelfs de mondiale misdaad. Dit bevordert aan de ene kant de verwevenheid van samenlevingen op wereldschaal, een proces dat met het begrip globalisering wordt aangeduid en met name dominant is in de mondiale financiële instituties, maar dat tevens een belangrijke rol speelt in multinationale bedrijven en vele andere domeinen. Aan de andere kant leidt deze transformatie tot ontwikkelingen aan de basis van de samenleving en zelfs tot sociale bewegingen die hun identiteit gebaseerd op culturele, etnische, sociale of geografische eigenschappen willen versterken. Staat en nationale politiek raken door de bifurcatie van globalisering en lokalisering gespleten. Staten moeten immers met elkaar samenwerken in internationale instituties en vervreemden zich door hun verwevenheid met deze hogere niveaus gedeeltelijk van hun achterban, waardoor zij aan legitimiteit inboeten. De politieke processen moeten zich bovendien voegen naar de massamedia waarin zij steeds meer ingebed raken. Zij veranderen daardoor van karakter omdat de politiek door

televisie en digitale communicatie steeds meer gepersonifieerd wordt. Politici worden hierdoor kwetsbaar voor schandalen in de massamedia. Eén van de fundamentele kwesties die Castells zorgen baart, is de democratie die door deze veranderingsprocessen onder druk komt te staan. Een ander belangrijk punt is zijn betrokkenheid bij de 'uitgesloten'. Veel gemeenschappen in ontwikkelingslanden, met name in Afrika, maar ook in de slums van de steden in de ontwikkelde landen, blijven namelijk buiten de informatienetwerken en komen daardoor in de vergetelheid terecht. Deze uitgesloten individuen en gemeenschappen hebben tot op zekere hoogte een andere weg gevonden om aan de netwerksamenleving deel te nemen, namelijk door onderdeel uit te gaan maken van haar 'perverse' zijde, de criminele netwerken die drugs, prostitutie, het witwassen van geld en andere illegale activiteiten tot hun bedrijf maken. Op deze wijze heeft Castells het voor elkaar gekregen om met een tamelijk eenvoudige analyse een breed spectrum van actuele thema's te bestrijken. Sommige van deze thema's hebben al eerder zijn aandacht gehad, zoals sociale bewegingen, ontwikkelingslanden en de rol van steden. Het actuele karakter van Castells' werk blijkt onder andere uit de aandacht voor de desintegratie van de voormalige Sovjet-Unie en de integratie van Europa.

Wij zullen nu, om enkele hoofdideeën van Castells te kunnen belichten, eerst het kernbegrip 'netwerksamenleving' bespreken. Daarna zullen wij twee thema's behandelen die cruciaal zijn voor zowel de analyse als de praktische implicaties daarvan, te weten 'democratie' en 'uitsluiting'. In de conclusie worden onze belangrijkste bedenkingen nog eens kort weergegeven.

2 De netwerktheorie

Het begrip netwerk is niet nieuw in de sociologie en de antropologie. In klassieke studies zijn de verschillende vormen die menselijke netwerken kunnen aannemen, geëxploreerd met behulp van onderzoek naar interacties, interactiefrequenties, configuraties van indirecte interacties en de inhoud van interacties. Hieruit zijn allerlei modellen voortgekomen, bijvoorbeeld over interactie in kleine groepen (Barnes 1972), over series van indirecte relaties tussen vrienden van vrienden (Boissevain 1974) en over familiestructuren gebaseerd op hechte en losse verbanden (Bott 1957). In urbane studies zijn steden gepercipieerd als netwerken van netwerken met gedetailleerde specificaties van de rollen en de domeinen waarin deze rollen operationeel zijn (Hannerz 1980).

De wijze waarop Castells het begrip netwerk hanteert, doet aan de ene kant primatief en vaag aan omdat hij dergelijke bronnen niet in aanmerking neemt. Hij definieert netwerk simpelweg als 'a set of interconnected nodes' en een 'node' of knooppunt als 'a point where a curve intersects itself' (Castells 1996, I: 470). In deze opvatting leggen de 'stromen' in netwerken geen of een gelijke afstand af tussen de knooppunten, zoals bijvoorbeeld het geval is bij de uitwisseling van

berichten tussen computers. Bij de schakelpunten tussen verschillende netwerken wordt macht gegenereerd door de mogelijkheid om het punt aan of af te sluiten en zo de verbanden tussen netwerken te reguleren. Samenlevingen die op netwerken zijn gebaseerd, worden gekenmerkt door open, dynamische en innovatieve structuren. Het knooppunt kan in deze maatschappijen verschillende vormen aannemen, variërend van aandelenmarkt tot ministerraad, en van een kantoor waar men geld kan witwassen tot onderzoeksgroep of directiekamer van een bedrijf.

Aan de andere kant wordt het begrip netwerk juist door deze vaagheid ruimer dan het traditionele concept. Dit leidt tot een zekere overdrijving, omdat niet alleen de samenleving als geheel als een netwerk wordt opgevat, maar ook de onderdelen als zodanig worden beschouwd. De infrastructuur van computers en massamedia, de bedrijven, gezin en verwantschap, de staat, sociale bewegingen, criminele organisaties enzovoort worden allemaal onderhevig aan de netwerklogica, wanneer zij in de informatiesamenleving zijn opgenomen. Er worden dan ook veel begrippen gebruikt die aan netwerk refereren, zoals Internet, netwerk van kleine bedrijven, familienetwerk, misdaadnetwerk, globaal netwerk, gedecentraliseerd netwerk, etnisch netwerk, netoorlog, de netwerkstaat, enzovoort enzovoort. Wanneer het begrip netwerk op een dergelijke wijze wordt gehanteerd, is het niet bedoeld als een instrument voor analytische determinatie, differentiatie en inperking, maar als een overkoepelend en zelfs veelomvattend begrip gericht op synthese door het vaststellen en verhelderen van het toenemende belang van de rol van de netwerklogica in de gehele samenleving.

De netwerksamenleving vormt volgens Castells echter slechts een deel van wat hij de informatiesamenleving noemt. Deze nieuwe maatschappijvorm omvat ook andere verschijnselen zoals sociale bewegingen en de staat. Niet alleen de informatiesamenleving wordt gekenmerkt door het gebruik van kennis en informatie. Deze speelden ook een rol in bijvoorbeeld de industriële en agrarische samenleving. De informatiesamenleving is daarentegen juist gebaseerd op de convergentie van de informatietechnologie en de logica van de netwerkorganisatie, die leidt tot nieuwe bronnen van productiviteit door het genereren, verwerken en overbrengen van informatie (Castells 1996, I: 21).¹ De overgang naar de netwerk- en informatiesamenleving, waarvan we de symptomen om ons heen zien, heeft fundamentele wijzigingen in alle sectoren tot gevolg. Castells vermijdt de valkuil dat deze transformatie geheel uit technologische veranderingen kan worden verklaard. Hij beschrijft de opkomst van de computertechnologie en vooral het Internet in het kader van hun sociale context. Het Internet groeide uit tot een gedecentraliseerd systeem door de toenmalig vigerende angst voor vernietiging in een atoomoorlog, waarbij door een enkele aanval alle gecentraliseerde informatiekanalen verwoest zouden kunnen worden. Deze politieke omstandigheden ten tijde van de Koude Oorlog hebben geleid tot de behoefte aan en uitvinding van een

gedecentraliseerd systeem dat ook kan blijven functioneren als delen ervan buiten werking worden gesteld.

Het probleem van de conceptualisering van Castells is dus niet gelegen in enig technologisch determinisme. Het is het paraplubegrip netwerk zelf dat vraagtekens oproept. Immers, netwerken zijn niet voor het eerst ontstaan onder invloed van het nieuwe tijdperk. Zij hebben altijd al bestaan en het is duidelijk dat bedrijven ook in de industriële samenleving uitgebreide netwerken van productie, toelevering en vermarkting vormden. Familiestructuren, zeker wanneer de grootfamilie domineert, worden eveneens gekenmerkt door netwerkkenmerken. En als een derde voorbeeld kunnen de criminele organisaties worden genoemd, die ook als netwerken opereren zoals bekend is van de maffia in Italië en de Verenigde Staten van Amerika, en de Chinezen in Azië met hun 'bamboenetwerk'. Het probleem van het netwerkbegrip van Castells is bij nader inzien dus gelegen in het feit, dat het niet echt leidt tot een onderscheid tussen de netwerksamenleving in het verleden en die in de toekomst. Het is interessant te constateren dat Castells dit zelf ook erkent als hij schrijft:

'While the networking form of social organization has existed in other times and spaces, the new information technology paradigm provides the material basis for its pervasive expansion throughout the entire social structure' (Castells 1996, I: 469).

Dit betekent dat het cruciale verschil niet in de netwerklogica zelf is gelegen, maar in de wijde verspreiding ervan tot in alle hoeken van de samenleving. En dit verklaart de ambivalente gevoelens die zich van de lezer meester maken bij het doorspitten van de drie delen. Aan de ene kant wekken de sociale landschappen die worden geëxploreerd, veel enthousiasme door de verstrekkende en verhelderende visie die wordt ontvouwd over vele hedendaagse maatschappelijke verschijnselen. Aan de andere kant krijgt men het gevoel dat de sociale veranderingen niet zo fundamenteel zijn als Castells wil doen geloven. Men voelt zich op de een of andere manier verleid door de brede generalisaties, terwijl in wezen slechts de terminologie van elektronische circuits en digitale communicatie wordt toegepast op sociale verschijnselen. In de sociologie heeft de toepassing van dergelijke metaforen eerder plaatsgevonden, zoals de mechanische metafoor waarmee tijdens de industriële revolutie de samenleving werd begrepen als een machine; de ecologische metafoor gebruikt door de Chicago School in de jaren twintig; de metafoor van de seizoenen, die een cyclische maatschappelijke dynamiek impliceert, als verkondigd door Spengler (1918-1923) tussen de twee wereldoorlogen en de organische metafoor van het structureel functionalisme, die haar hoogtepunt beleefde in de jaren vijftig en zestig. Nu wordt in het werk van Castells een nieuwe metafoor kundig uitgewerkt: de metafoor van het computertijdperk, namelijk het elektronische netwerk.

3 Democratie bedreigd?

Al lezend door de drie dikke delen van Castells' werk, wordt men zich bewust dat hij zich zorgen maakt over de democratie. Hij argumenteert, dat een crisis in de democratie waarschijnlijk is als gevolg van de centrifugale krachten van globalisering aan de ene kant en de opkomst van sociale bewegingen aan de andere kant. Bovendien zullen mensen hun vertrouwen in het politieke systeem verliezen, als de politiek steeds meer een mediashow wordt waarin het zwartmaken van politici een belangrijke rol speelt. We zullen hieronder Castells' redenering weergeven, gevolgd door enige kritische opmerkingen onzerzijds.

In de globaliserings- en transformeringsprocessen die hierboven beschreven zijn, verliest de natiestaat zijn grip op belangrijke stromen van kapitaal, informatie en beelden welke in toenemende mate transnationaal van karakter zijn. De staat probeert een deel van zijn macht terug te veroveren in de arena van internationale instituties. Zodoende verliest de staat echter een deel van zijn soevereiniteit, omdat hij moet instemmen met zaken die niet altijd in het belang zijn van de eigen bevolking.

Het verlies van staatsmacht als gevolg van de transnationalisatie van belangrijke aspecten van de samenleving wordt duidelijk uit de volgende voorbeelden. Door globaliserings- en informationaliseringsprocessen zijn financiële markten direct met elkaar verbonden en onderling afhankelijk geworden. Staten kunnen geen monetaire besluiten meer nemen zonder internationale economische factoren in ogenschouw te nemen, die vaak buiten hun controle liggen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de economische crisis in Oost-Azië in 1997-1998.

De verzorgingsstaat, die legitimiteit en stabiliteit aan de natiestaat verschaft, wordt bedreigd in het globaliserings- en informationaliseringsproces. Fysieke nabijheid is niet langer een voorwaarde voor productie. Als gevolg daarvan kan de productie worden verplaatst naar locaties met de laagste kosten voor sociale voorzieningen. Omdat landen om investeringen moeten concurreren, krimpt de welvaartsstaat in tot het niveau van de kleinste gemene deler van de bestaande sociale voorzieningen. Verder onttrekt de uitwisseling van informatie zich steeds meer aan de invloed van de staat. Controle over informatie-uitwisseling was tot nu voor de staat een traditioneel middel om zijn macht te waarborgen. De mediabusiness is echter geprivatiseerd en gemonialiseerd, en het is voor overheden vrijwel onmogelijk geworden om satellietuitzendingen en computercommunicatie te beheersen. Naast deze bedreiging van de bron van legitimiteit en macht van de staat, leidt de mondiaalizing van de georganiseerde misdaad en de onmacht van de staat om deze te bestrijden, eveneens tot ondermijning van de natiestaat. Volgens Castells breidt de mondiale misdaad zich steeds verder uit. Zij wordt steeds dynamischer en dringt bovendien vaak door in de gehele staatsbureaucratie.

In deze tijd van internationale, onderlinge afhankelijkheid wordt de soevereini-

teit van de natiestaat verder ondermijnd door de noodzaak om internationaal samen te werken, bijvoorbeeld op het gebied van buitenlands beleid of oorlogvoering. Staten moeten samenwerken om de mondiale veiligheid te waarborgen. De internationale gemeenschap slaagt hierin met wisselend succes, bijvoorbeeld in de Golf, Somalië en voormalig Joegoslavië. Bovendien is het oorlogsmaterieel zo gecompliceerd geworden en wordt het in zo'n hoog tempo vernieuwd dat, behalve de Verenigde Staten van Amerika, geen enkel ander land op dit punt meer zelfvoorzienend kan zijn. Staten zijn afhankelijk geworden van wereldwijde netwerken van wapenleveranciers. Niet alleen op het gebied van politiek moeten staten samenwerken, dit geldt ook voor milieukwesties. Een verschil is echter dat samenwerking op dit laatste terrein vaak de vorm aanneemt van internationale discussies in plaats van internationale actie.

De nieuwe informatietechnologie heeft de rol van de media in de politiek sterk gewijzigd. De media, vooral de televisie in de Verenigde Staten van Amerika maar in toenemende mate ook in andere landen, zijn de belangrijkste politieke arena geworden. Zonder toegang tot de media zijn politieke actoren gedoemd marginaal te blijven. De politiek wordt door de media in toenemende mate gepersonaliseerd; politieke partijen en ideologieën worden minder belangrijk. Het zijn vooral de beeldvorming en de betrouwbare uitstraling van de betreffende politicus die tellen. Hiermee wordt de deur opengezet voor de roddelpers. Politieke prestaties worden voortdurend gevolgd met behulp van opiniepeilingen. Politieke boodschappen worden steeds meer gesimplificeerd, niet alleen omdat dergelijke boodschappen het meest effectief zijn, maar ook omdat ze de meeste ruimte laten voor verschillende interpretaties. Daarnaast is campagne voeren in de media erg duur, soms zo duur dat politici zich moeten verlaten op geldbronnen van dubieuze afkomst. Al deze factoren dragen ertoe bij dat de bevolking het vertrouwen in het politieke systeem verliest.

De staat wordt volgens Castells niet alleen ondermijnd door het globaliseringsproces en de media, maar ook van onderaf, door sociale bewegingen en wat Castells de 'kracht van identiteit' noemt. Vandaag de dag wordt identiteit volgens Castells vooral geconstrueerd in reactie op globaliserings- en informationaliseringsprocessen. Deze 'verzetsidentiteit' is divers en geworteld in verschillende culturele en institutionele contexten. Ondanks lokale verschillen ontstaat de verzetsidentiteit overal vanuit het gevoel van mensen dat zij de controle over hun eigen leven hebben verloren. De bevolking komt in opstand tegen de nieuwe mondiale orde, die de bron is van onvrede. Het verzet leidt vaak tot de vorming van culturele verbanden en conservatieve sociale bewegingen, gevormd rond primaire identiteiten, zoals religie, en culturele en regionale achtergrond. Castells presenteert als voorbeelden hiervan de Aum Shinrikyo in Japan, de Militia in de Verenigde Staten van Amerika en de Zapatistas in Mexico. Echter, niet alle sociale bewegingen komen tot stand ter verdediging van traditionele waarden. Een voor-

beeld van een progressieve sociale groepering is de milieubeweging. Deze strijdt tegen de milieuvervuiling die veroorzaakt wordt door economische ontwikkeling en globalisering. De milieubeweging probeert de relatie tussen de mens en zijn leefomgeving op fundamentele wijze te herzien (Castells 1997, II: 2).

Sociale bewegingen stellen hoge eisen aan de overheid, die echter niet op al hun eisen kan ingaan. Als zij dit wel zou doen, als zij zich te veel zou identificeren met hun beperkte belangen, zou dat betekenen dat andere identiteiten uitgesloten zouden worden, wat het einde van de democratie en het begin van een fundamentalistische staat zou betekenen. Daarnaast heeft de politiek zich steeds meer ontwikkeld tot een interventiepolitiek in plaats van een politiek van vertegenwoordiging. Supranationale instellingen zijn van toenemend economisch en politiek belang geworden. De staat is niet meer autonoom, maar heeft een deel van zijn macht overgedragen aan deze internationale instellingen. Daardoor moeten overheden akkoord gaan met zaken die niet altijd in het belang zijn van hun eigen bevolking. Staten worden zo uiteen getrokken door de centrifugale krachten van aan de ene kant de noodzaak om samen te werken en te interveniëren op internationaal niveau, en aan de andere kant de opkomst van sociale bewegingen die zich tegen globalisering verzetten. Wanneer de staat zijn relatie met deze internationale instellingen te sterk benadrukt, riskeert hij het gevaar dat hij haar gevoel voor de lokale bevolking en de plaatselijke problemen verliest, en daarmee de democratie in gevaar brengt.

Tot zover de argumentatie van Castells. Zijn analyse is tamelijk pessimistisch, omdat hij te weinig aandacht besteedt aan de mogelijke positieve kanten van de nieuwe technologie en globalisering voor de democratie en de natiestaat. Dit negatieve beeld is enigszins verrassend, gezien de rol die Castells in het informationaliseringsproces aan de staat toebedeelt. In deel I schrijft hij dat de staat een beslissende rol speelt in de verbreiding van de informatietechnologie, en dat hij tevens zeer belangrijk is voor economische ontwikkeling, juist vanwege de interdependentie en openheid van de internationale economie. Verder schrijft hij dat 'countries that are left exclusively to the impulses of market forces become extremely vulnerable to volatile financial flows and technological dependency' (Castells 1996, I: 89). Volgens ons is dit juist. Gezien het feit dat de mondiale krachten steeds sterker het leven van mensen beïnvloeden, kan de staat een belangrijker rol spelen in het verdedigen van het welzijn van de eigen bevolking dan tijdens het industriële tijdperk. Ook de globalisering van de misdaad hoeft niet per definitie de staat te ondermijnen. Door de strijd tegen de misdaad kan de staat juist belangrijker worden. Bovendien lijkt Castells' hypothese over een aanstaande crisis in de democratie te worden weerlegd door de aandacht die in veel ontwikkelingsprogramma's wordt besteed aan 'good governance'. Het is tegenwoordig een algemeen geaccepteerd feit dat het zonder een goed en doorzichtig functionerend

staatsapparaat vrijwel onmogelijk is een land te ontwikkelen. Wij willen zelfs beweren dat zonder een goed functionerende staat, economische ontwikkeling op transnationaal niveau onwaarschijnlijk is. Een gezonde staat is de noodzakelijke basis voor zowel mondialisering als lokale ontwikkeling. De analyse van Castells lijkt ook te worden tegengesproken door het feit dat steeds meer staten sinds de jaren tachtig zijn gedemocratiseerd.

Op de laatste pagina's van deel twee geeft Castells kort aan dat zijn analyse van de crisis in de democratie niet noodzakelijk de juiste is. Hij schetst een paar mogelijkheden voor een opbloei van de democratie, bijvoorbeeld door de versterking van lokale overheidsstructuren of door toenemende lokale politieke participatie met behulp van de nieuwe communicatietechnologie. Deze mogelijkheden voor het versterken van de democratie staan lijnrecht tegenover zijn algehele analyse en verzwakken zijn these en bezorgdheid voor de democratie. Wat de toekomst ook brengt, Castells krijgt op deze wijze altijd gelijk.

4 Uitsluiting

De analyse van de democratie laat de vraag open naar het waarom van het verzet tegen globalisering. Het antwoord moet volgens Castells gezocht worden in het feit dat een groot deel van de wereldbevolking wordt uitgesloten van de voordelen van globalisering en informatialisering. Daarom is het van belang na te gaan welke plaats de ontwikkelingslanden in het werk van Castells innemen. Daarbij onderscheiden wij twee niveaus van presentatie, namelijk de expliciete beschouwingen over deze landen en het impliciete beeld dat van de ontwikkelingslanden wordt geschilderd.

Castells gaat niet uit van het concept derde wereld, maar neemt het begrip uitsluiting als uitgangspunt van zijn analyse van de armen in de ontwikkelde en ontwikkelingslanden. Na de val van de Muur is het idee 'derde wereld' niet meer van toepassing. De oude politieke indeling van de wereld op basis van de koude-oorlogsideologie is in de informatiesamenleving inadequaat geworden door allerlei variabele processen van incorporatie en uitsluiting. In deze context stelt hij dat de mondiale informatiesamenleving wordt gekenmerkt door interdependentie, asymmetrie, regionalisering, toenemende diversificatie binnen de regio's, selectieve incorporatie en segmentatie gekoppeld aan uitsluiting (Castells 1996, I: 106). Deze karakteristieken hebben een variabele geometrie tot gevolg die ertoe leidt, dat bestaande geografische configuraties aangetast worden. Dit leidt ertoe dat de uitgesloten niet alleen in ontwikkelingslanden worden aangetroffen, maar ook in westerse rurale en stedelijke gebieden. Het heeft ook tot gevolg dat niet zozeer de armoede op zich, doch het uitgesloten zijn van de netwerksamenleving het nieuwe type 'armoede' vormt. Armoede betekent dan uitgesloten zijn van de dominante sociale en economische processen in de samenleving. De diversificatie

van de mondiale samenleving leidt tot een groot aantal ontwikkelingstrajecten, waarin het 'zuiden' als eenheid niet meer voorkomt. De uitgesloten worden ook in de getto's van de Amerikaanse en Europese steden aangetroffen, terwijl daartegenover de participanten in de netwerksamenleving ook in de steden van Afrikaanse, Aziatische en Latijns-Amerikaanse landen voorkomen. De verbondenheid met het systeem wordt tot op grote hoogte bepaald door de integratie van een groep, regio of stadsdeel in het mondiale netwerk. Sommige groepen, regio's of buurten kunnen er echter niet aan ontkomen om 'structureel irrelevant' te worden voor het mondiale netwerksysteem door de plaats die zij innemen in de ontwikkelingstrajecten en de mondiale economie (Castells 1996, I: 135).

Castells geeft verschillende voorbeelden van uitgesloten groepen en gebieden. In zijn derde boek is een hoofdstuk over de polarisering van de wereld opgenomen. Daarin gebruikt hij het begrip 'vierde wereld', zodat hij niet geheel breekt met het idee van een numeriek gesegmenteerde mondiale gemeenschap. Deze vierde wereld komt echter op alle continenten voor. Zij komt voort uit een proces van sociale differentiatie, namelijk voor wat betreft consumptie door ongelijkheid, armoede en zelfs misère, en voor wat betreft productie door individualisering, uitsluiting, sociale uitsluiting (met name door werkloosheid) en 'perverse integratie'. Dit laatste begrip refereert aan werkgelegenheid die voortkomt uit criminaliteit. De informatiesamenleving wordt gekenmerkt door gelijktijdige economische ontwikkeling en onderontwikkeling, en simultane sociale incorporatie en uitsluiting. Voorbeelden van uitgesloten mensen en gebieden zijn (1) het gedehumaniseerde Afrika, dat gedomineerd wordt door wat Castells 'vampierstaten' noemt, die compleet beheerst worden door elites strevend naar eigen gewin; (2) de stedelijke armen in de Verenigde Staten van Amerika en met name de zwarte en Latino getto's in de binnensteden; en (3) de verworpen en geëxploiteerde kinderen in de wereld, zoals de straatkinderen, kindarbeiders, seksueel uitgebuite kinderen en kindsoldaten. Castells beschrijft deze gebieden en groepen die geen waarde hebben voor de informatiesamenleving en bestempelt ze als de zwarte gaten van het informatiekapitalisme. Zijn netwerkanalyse laat ruimschoots de mogelijkheid voor compassie voor deze sociaal uitgesloten groepen en heeft duidelijk kritische implicaties.

Ondanks deze kritische kant van de netwerkbenadering, die wij overigens zeer waarderen, zijn wij van mening dat de ontwikkelingslanden in het werk van Castells negatief worden afgeschilderd. Drugsnetwerken en de opstandige beweging van de Zapatista's domineren het beeld van Latijns-Amerika; sociale uitsluiting, een falend structureel aanpassingsbeleid en corrupte vampierstaten tekenen het Afrikaanse continent. De beschrijving van de Aziatische landen valt wat positiever uit door de rol van Japan en de Aziatische 'tijgers'. Maar daar vinden we naast commerciële en industriële netwerken tevens het Chinese bamboenetwerk en de conservatieve sociale beweging van de Aum Shinrikyo in Japan, die berucht is

geworden door de gasaanval in de metro van Tokio op 20 maart 1995. Dit betekent dat de netwerkbenadering een minder fundamenteel nieuw perspectief op de ontwikkelingslanden biedt dan wij hadden gehoopt. De ontwikkelingslanden waren arm en afhankelijk in de industriële periode, en zij blijven arm en buitengesloten in de informatiesamenleving! Gelukkig brengt Castells' analyse van het verval en het uiteenvallen van de voormalige Sovjet-Unie, de conservatieve sociale bewegingen in de Verenigde Staten van Amerika en de problemen rond de integratie van Europa de balans enigszins in evenwicht. Zijn impliciet negatieve schets van de ontwikkelingslanden wordt enigszins gecompenseerd door een evenzeer negatief gekleurd beeld van de ontwikkelde wereld. In feite is zijn hele analyse pessimistisch van aard door de nadruk op de donkere zijden van de informatiesamenleving en de onderschatting van de productieve krachten die deze maatschappijvorm beheersen. Het potentieel aan sociale incorporatie en democratie van de informatiemaatschappij wordt ons inziens niet op waarde geschat.

Het begrip uitsluiting blijft in de netwerkbenadering tamelijk vaag en algemeen. Het is – evenals het concept netwerksamenleving – een synthetisch begrip waaraan vele betekenissen worden gehecht, zoals het ontbreken van toegang tot Internet, armoede, afhankelijkheid, machteloosheid, gebrek aan identiteit, enzovoort. Bij nader inzien blijkt echter dat ook de uitgesloten gebruikers van Internet, dat uitsluiting ook een zekere mate van autarkie kan inhouden, en dat de verspreiding van de nieuwe communicatiemiddelen zo snel verloopt en met zoveel technologische vernieuwing plaatsvindt dat men mag verwachten dat op redelijk korte termijn het grootste deel van de wereld in de netwerken zal zijn opgenomen. Dan zal wellicht blijken dat niet de uitsluiting van de massamedia doch de machtsverdeling cruciaal is voor een goed begrip van de ongelijke sociale verhoudingen op aarde.

5 Conclusie

De laatste decennia zijn grote, alomvattende theorieën minder belangrijk geworden in de ontwikkelingssociologie. De ontwikkelingssociologie is steeds meer gefragmenteerd geraakt en bestaat voornamelijk nog uit een cumulatie van deeltheorieën over thema's als participatie, gender, duurzame ontwikkeling, stedelijke armoedebestrijding, goed bestuur, enzovoort. Daarom is het een hele opluchting de synthetische capaciteit van het werk van Castells te ervaren. De netwerktheorie is weliswaar niet alomvattend maar heeft toch een veel grotere reikwijdte dan de genoemde deeltheorieën. Zij biedt immers een min of meer geïntegreerd perspectief op een breed spectrum aan relevante thema's. Dit perspectief heeft bovendien betrekking op hedendaagse samenlevingen en actuele transformaties die leiden tot nieuwe sociale formaties op wereldschaal. Daaruit ontstaat een zeker gevoel voor toekomstige ontwikkelingen zonder dat naar futurologie wordt gestreefd. De

benadering van Castells is aan de praktijk gelieerd door allerlei gevalsbesprekingen van concrete sociale processen en instituties, zoals conservatieve en progressieve sociale bewegingen en verschillende soorten organisatieprocessen. Haar belangrijkste bijdrage tot de sociologie is echter het inzicht dat wordt geboden in de historische, mondiale en lokale context van hedendaagse maatschappelijke veranderingsprocessen.

Als bezwaar tegen de netwerkmetafoor voeren wij aan, dat deze in wezen leidt tot een unilineair perspectief op maatschappelijke ontwikkeling, zij het met lokale variaties die niet worden ontkend en soms zelfs breed worden uitgemeten. Ondanks allerlei vormen van variatie leidt het algemene ontwikkelingsproces toch tot twee dominante transformatieprocessen, namelijk van mondialisering en lokalisering, waartussen de staat wordt gemangeld. Lokale variatie wordt weliswaar niet ontkend, maar Castells presenteert ook geen fundamenteel alternatief voor unilineaire sociale ontwikkeling.

Twee andere, eerder vermelde, kritiekpunten betreffen de vaagheid van het begrip netwerksamenleving en de sterk negatieve kijk erop. Het begrip is vaag, omdat het verwijst naar een groot aantal verschijnselen in verschillende sociale domeinen. De negatieve visie houdt een impliciet pessimisme in dat het zicht beneemt op de vele positieve invloeden van de nieuwe communicatietechnologie die wellicht in het verschiet liggen. Beide punten vertegenwoordigen echter ook een sterke analytische potentie, omdat de vaagheid van het concept de mogelijkheid tot synthese en generalisatie versterkt. De negatieve *bias* van de theorie van Castells richt de aandacht tevens op mogelijke gevaren van de hedendaagse sociale transformatieprocessen en kan aangewend worden ter ondersteuning van al diegenen die bezorgd zijn over de democratie en compassie hebben met de armen.

Ons laatste grote kritiekpunt op de theorie van Castells heeft betrekking op de impliciet homogene en min of meer westerse kijk op de wereldsamenleving. Hoewel er bij de bespreking van de verschillende onderwerpen voorbeelden van alle werelddelen worden aangedragen, leidt generalisatie soms tot een scheef westers en impliciet etnocentristisch beeld. Een voorbeeld daarvan is de bespreking van de verwantschaps- en genderproblematiek, die sterk aan de Verenigde Staten van Amerika refereert en duidelijk geen rekening houdt met de grote variëteit aan bestaande verwantschapssystemen in de wereld. Een ander voorbeeld is de beschrijving van de zogeheten 'instant war' van 1991 in de Golf, die als een 'schone' oorlog wordt voorgesteld, waarbij het lijden van de troepen aan Iraakse zijde met naar schatting 230.000 slachtoffers over het hoofd wordt gezien (Siccama en Oostindier 1995). Mogelijk is deze verwaarlozing van de lokale variëteit de tol die moet worden betaald voor het brede karakter van de theorie van Castells. Ondanks de meeslepende analyse blijkt deze theorie niet goed in staat adequaat om te gaan met de grote variëteit aan culturele expressies en houdt zij in wezen een westerse kijk in op de hedendaagse maatschappelijke ontwikkelingen.

Deze kritische opmerkingen zijn uiteraard niet bedoeld om afbreuk te doen aan het belang van het werk van Castells. Wij zijn juist van mening dat Castells' trilogie tot de ontwikkelingssociologische meesterwerken van de twintigste eeuw kan worden gerekend. Het is dan ook wenselijk dat er in Nederland een discussie over op gang komt. Wij hopen dat deze bespreking daartoe een eerste aanzet vormt.

Noot

1. Castells maakt in dit verband een onderscheid tussen de 'information society' en de 'informational society'. Alle samenlevingen zijn 'information'samenlevingen, omdat ze allemaal gebruikmaken van kennis en informatie. In de 'informational' samenleving worden kennis en informatie echter een productiemiddel. Er ontstaat dan een nieuw type samenleving waarin het genereren en verwerken van informatie centraal staat. In onze beschouwing spreken wij alleen van informatiesamenleving omdat wij informatiele samenleving minder mooi Nederlands vinden.

Geraadpleegde literatuur

- Barnes, J.A. (1972) *Social networks*. Reading: Addison-Wesley.
- Boissevain, J. (1974) *Friends of friends*. Oxford: Blackwell.
- Bott, E. (1957) *Family and social network*. London: Tavistock.
- Castells, M. (1996-1998) *The information age: Economy, society and culture*, vol. I: *The rise of the network society*, vol. II: *The power of identity*, vol. III: *End of millennium*. Oxford: Blackwell.
- Hannerz, U. (1980) *Exploring the city: Inquiries toward an urban anthropology*. New York: Columbia University Press.
- Siccama J.G. en A. Oostindijer (1995) *Veranderingen in het conflict en patroon na de Koude Oorlog: Misverstanden en feiten*. Den Haag: Instituut Clingendael.
- Spengler, O. (1918-1923) *Der Untergang des Abendlandes*. München: Beck.